

Vytautas KARDELIS

*Vilniaus universitetas***ŠIAURĖS RYTŲ VILNIŠKIŲ PLOTO SOCIOLINGVISTINIAI BRUOŽAI***

§ 1. Terminai, vartojami ne tik lingvistikos (dialektologijos, sociolingvistikos, etnolingvistikos), bet ir kitų sričių – istorinėje, geografinėje, politinėje – literatūroje, kur kalbama apie pietrytinę 1920–1939 m. Lenkijos okupuotą Lietuvos dalį, įvairuoja. Dažniausi yra šie: *Rytų Lietuva*, rečiau – *Lietuvos rytai*, taip pat *Vilniaus kraštas*, *Vilnija*, rečiau – *Vilnijos kraštas* ir *Pietryčių Lietuva* (plg. Vilnius ir Vilniaus kraštas 1932; Alseika 1935; Kviklys 1989; Martinkėnas 1989; Rytų Lietuva 1980, 1992; Vilniškis 1964; Kniūkšta 1990; Makauskas 1991; Lietuvos rytai 1993; Zinkevičius 1993; Gaučas 2004). Nors šie terminai tarpusavyje glaudžiai susiję, kai kur literatūroje pavartojami ir sinonimiškai, tačiau visiški sinonimai jie nėra. Chronologiškai žiūrint anksčiausias, regis, yra *Vilniaus krašto* terminas, oficialiai pradėtas vartoti nuo 1922 m. (Stanaitis 1999, 285) ir imtas sieti su Lenkijos 1920–1939 m. okupuota Lietuvos dalimi. Terminas *Vilnija*, vartotas, pavyzdžiui, B. Kviklio, apima tik pietrytinę Aukštaitijos dalį: buvusias Vilniaus, Ašmenos, Lydos, Trakų, Ščiutino, Gardino apskritis, taip pat Vileikos, Molodečno, Valažino ir Alytaus apskričių dalis. Šiaurinę dalį B. Kviklys vadina Rytų Aukštaitija ir priskiria jai Švenčionių, Breslaujos¹, Zarasų ir Utenos apskritis. Beveik sinonimiškas B. Kviklio Vilnijos terminui yra dabar dažnai vartojamas *Pietryčių Lietuvos* terminas, nusakantis įvairiakalbį masyvą, kuris driekiasi tolokai į pietus ir rytus nuo Vilniaus: Marijampolis, Gervėčiai, Lazūnai, Armoniškės, Varanavas, Rodūnia, Žirmūnai, net ir Pelesa, taip pat buvusi Zietelos sala dabartinėje Baltarusijos teritorijoje ir Dieveniškės Lietuvoje (plg. Vidugiris 1992, 223–231). Pietryčių Lietuvai linkstama priskirti ir Vilniaus rajono plotą, Šalčininkų, Eišiškių, Trakų apylinkes (galima sakyti, tai, ką B. Kviklys vadina Vilnija)². Maždaug tą patį reiškia ir rečiau vartojamas *Vilnijos krašto*

* Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo remiamą projektą *LITTERA: Lietuvių tautinis identitetas XVI–XX a. kultūrų dialogo kontekstuose*.

¹ B. Kviklys vartoja formą *Brėslauja*.

² Kartais Pietryčių Lietuva suprantama ir labai plačiai – jai priskiriamas plotas nuo Latvijos Latgalos iki Lenkijos Mozūrijos, plg. Vidugiris 2003, 115.

terminas. Dabar vis labiau ima įsigalėti *Rytų Lietuvos* terminas³, chronologiškai naujausias ir turintis veikiau apibendrinamąją reikšmę. Laikantis šiuolaikinės Rytų Lietuvos sampratos galima sakyti, kad tai yra plotas, apimantis, apytikriai imant, etninės Lietuvos pakraščius nuo Latvijos Latgalos iki Lenkijos Mozūrijos⁴. Taip suprantama Rytų Lietuva yra nevienalytė keliais atžvilgiais.

1) Geografiškai Rytų Lietuvos plotą sudaro dvi dalys: viena yra dabartinėje Lietuvos Respublikos teritorijoje, antroji – Latvijoje ir etninėse lietuvių žemėse dabartinėje Baltarusijoje, taip pat iš dalies Lenkijoje.

2) Dialektologijos atžvilgiu Rytų Lietuvos plotui priklauso rytų aukštaičiai vilniškiai ir dalis pietų aukštaičių patarmės.

3) Rytų Lietuvoje, palyginti su kita Lietuvos dalimi, susiklostė sudėtingiausia etnolingvistinė⁵ situacija.

Šiame straipsnyje vartojamas siauresnis ir tikslesnis *Vilniaus krašto* terminas, taip pat daugmaž sinonimiški *Ignalinos krašto* ir *šiaurės rytų vilniškių*⁶ terminai.

§ 2. Įvairiopus Vilniaus krašto problemos domina daugelio sričių mokslininkus: kalbininkus, etnologus, istorikus, etnografus, teisininkus, sociologus, politikus. Itin aktyvus ir įvairiopusio domėjimosi Rytų Lietuva pirmasis etapas buvo 1920–1939 metai, kai buvo stengiamasi atgauti Lenkijos okupuotą kraštą. Šio laikotarpio medžiaga rodo, kad, be teisinių ir politinių akcentų, labiausiai buvo stengiamasi nušviesti lietuvių polonizavimą per bažnyčias ir švietimo įstaigas bei pasipriešinimą polonizacijai. Nors dėmesys Vilniaus kraštui nebuvo visiškai išblėšęs ir sovietiniais metais, jis vėl sustiprėjo praėjusio amžiaus paskutiniais dešimtmečiais, ypač po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Tuo metu paskelbta leidinių, skirtų įvairioms Rytų Lietuvos problemoms. Iš esamos publikuotos prieškario ir mūsų dienų medžiagos jau galima susidaryti vaizdą apie istorinę situaciją šiame krašte, apie jos raidą, pokyčių tendencijas ir motyvus, taip pat ir apie dabartinę padėtį. Nemaža Vilniaus kraštui skirtų darbų sudaro kalbų santykius, lietuvių kalbos nykimo ir slavų kalbų įsigalėjimo tendencijas, etnolingvistinės situacijos raidą aprašančios publikacijos.

§ 3. Synchroninė sociolingvistinė Vilniaus krašto situacija taip pat daugiau mažiau tirta, tik tyrimai pasiskirstę nevienodai. Iki šiol daugiau dėmesio buvo skiria-

³ Taip vartojamo *Rytų Lietuvos* termino nereikia painioti su įvairiuose darbuose pasitaikančiu tokiu pat terminu, kuriuo apibendrinamai vadinamos visos rytų aukštaičių patarmės ar apskritai visa rytinė Lietuvos dalis.

⁴ Apie Vilniaus krašto sampratos kaitą ir dabartinę interpretaciją žr. Stanaitis 1999.

⁵ Etnolingvistikos terminas čia reiškia kalbos ir tautybės santykį.

⁶ Dėl šio termino žr. Kardelis 2004, 247.

ma pietrytinei Vilniaus krašto daliai, o etnolingvistinė ir sociolingvistinė šiaurinės Vilniaus krašto dalies situacija ir ypač pietinės ir šiaurinės dalies skirtumai ir panašumai dar menkai tirti. Literatūroje šiaurinė Vilniaus krašto dalis dažnai apibūdinama lakoniškai: kraštas lietuviškas. Tačiau išsamių ir sisteminių sociolingvisti- nių tyrimų, kurie galėtų pagrįsti tokius teiginius, yra labai mažai.

§ 4. Šiame straipsnyje taip pat bus pateikta tik trumpa sinchroninė socioling- vistinės situacijos Ignalinos rajone apžvalga, nes iš čia turima daugiausiai duo- menų. Išsamesniam tyrimui jų reikia dar sukaupti, be to, būtina tirti ir Švenčio- nių rajono situaciją.

Rašant šią apžvalgą daugiausiai remtasi ekspedicijose⁷ pildyta sociolingvistine anketa. Be kitų klausimų, informanto buvo teiraujamas, kokias kalbas aktyviai ir pasyviai vartoja jis ir jo šeimos nariai, kaimynai, kokia kalbinė situacija kaime ar miestelyje, kur gyvena informantas, kaip jis apibūdintų savo apylinkės, parapijos kalbinę situaciją. Be to, buvo remiamasi ir informantų pasakojimais, pastabomis apie sociolingvistinę situaciją. Pasinaudota ir naujausiais statistiniais duomeni- mis, taip pat atsižvelgta į atskiroms Ignalinos rajono apylinkėms skirtus istorinius ir kraštotyrinio pobūdžio leidinius (žr. J u o d a g a l v i s 1996; B a j a r ū n a s 2003; Š i a u d i n i s 1997; Tverečiaus kraštas 2003).

Pateikiami duomenys dar nėra išsamūs ar galutiniai, nes reprezentatyvių ir iš- samių statistinių sociolingvistinės situacijos tyrimų ekspedicijų metu nebuvo atlik- ta. Todėl šio straipsnio tikslas, remiantis anketų duomenimis ir pokalbiais su in- formantais, pamėginti nušviesti tik bendrą ir kol kas apytikrę Ignalinos krašto sociolingvistinę situaciją.

§ 5. Šiai situacijai apibūdinti pasirinkta sociolingvistinio pobūdžio lietuvių ling- vistų darbuose naudojama schema (plg. G a u č a s 2004; Č e k m o n a s, G r u - m a d i e n ė 1993; V i d u g i r i s 1992; 1993; Z i n k e v i č i u s 1993): kiek įmano- ma, pateikiami statistiniai duomenys, taip pat apžvelgiama padėtis švietimo ir religijos srityje, aptariamos vartojamos kalbos ir jų tarpusavio santykis.

§ 6. Pagal oficialius statistinius duomenis⁸ Ignalinos rajone yra 23 180 gyven- tojų; pačioje Ignalinoje gyvena 6591 žmogus. Tautybėmis jie pasiskirsto taip: lie- tuvių 82%, lenkų 7%, rusų 6%, baltarusių 3%, kitų tautybių 2%⁹. Ši statistika

⁷ Remiamasi 2003–2005 m. ekspedicijų duomenimis. Keturios 2005 m. ekspedicijos finansuo- tos iš projekto LITTERA lėšų, kitas rėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija.

⁸ Duomenys iš interneto puslapio www.ignalina.lt

⁹ Statistikos departamento internetiniame puslapyje pateikiamas kiek kitoks santykis: lie- tuvių – 18 214, lenkų – 1908, rusų – 2106, baltarusių – 455, ukrainiečių – 117, žydų – 4, vokiečių – 15, totorių – 34, latvių – 27, čigonų – 25. Pagal šiuos duomenis rusų procentas kiek didesnis nei lenkų, tačiau šie nesutapimai situacijos iš esmės nekeičia.

rodo, kad Ignalinos rajonas tautybės atžvilgiu yra visiškai lietuviškas. Tačiau tautybės statistika nebūtinai turi atitikti gimtosios kalbos statistiką. Žinoma, kad tautybė ne visada sutampa su gimtąja žmogaus kalba, ypač tai būdinga tautybės ir kalbos atžvilgiu mišresniems regionams. Todėl vien pagal tautybės santykį spręsti apie kalbų vartojimo situaciją Ignalinos rajone nebūtų labai patikima. Be to, svarbu ir tai, kad tikslių duomenų, kiek procentų rajone kalba lietuviškai (taip pat, koks procentas tokių, kuriems lietuvių kalba gimtoji arba ne) nėra. Statistikos departamentas pateikia tik tai duomenis apie gyventojus pagal kalbas, kurias moka (neskaičiuojant gimtosios kalbos), apskrityse ir savivaldybėse. Ignalinos r. gyventojai moka tokias kalbas: rusų – 15 642, anglų – 1032, lietuvių – 3010, lenkų – 3339, vokiečių – 2634, prancūzų – 92, baltarusių – 352, latvių – 80, ukrainiečių – 72, kitas – 80¹⁰. Iš šios statistikos galima spręsti tik tiek, kad 3010 žmonių lietuvių kalba yra išmokta, ne gimtoji. Tačiau iš šių duomenų nustatyti tikslesnį lietuvių, lenkų, rusų ir baltarusių kalbų vartojimo santykį negalima.

Dialektologinėse ekspedicijose informantų pateikti duomenys leidžia spėti tik tiek, kad lietuvių kalbos vartojimo procentas nuo tautybę rodančių procentų smarkiai skirtis neturėtų. Čia turima galvoje skaičius tų žmonių, kuriems lietuvių kalba yra gimtoji, o ne išmokta. Be to, kol kas nėra ir tikslių duomenų, kaip lietuviškai moka nelietuvių tautybės rajono gyventojai.

§ 7. Kalbinė situacija švietimo sistemoje yra tokia: Ignalinos rajone dabar veikia 11 mokyklų, kai kurios jų turi skyrius. Lietuvių kalba mokoma Ignalinos gimnazijoje, Daugėlišio (priklauso Šiūlėnų ir Taujūnų skyriai), Dūkšto ir Vidiškių vidurinėse mokyklose, taip pat Kazitiškio (priklauso Švedriškės skyrius), Ceikinių, Mielagėnų ir Linkmenų pagrindinėse mokyklose, Ignalinos Č. Kudabos pagrindinėje mokykloje. Lietuviškai mokoma ir Rimšėje¹¹, tačiau šią mokyklą lanko įvairių tautybių vaikai. Pedagogų teigimu, mokykloje per pertraukas vaikai bendrauja lietuviškai, o namuose dažniausiai kalba rusų, baltarusių ir lenkų kalbomis. Ne tik lietuvių, bet ir rusų kalba mokoma tik Didžiasalio „Ryto“ vidurinėje mokykloje.

Iš 17 Ignalinos rajono parapijų: Ceikinių, Daugėlišio, Dūkšto, Gaidės, Gedžiūnėlių, Ignalinos, Kačergiškės, Kazitiškio, Linkmenų, Mielagėnų, Palūšės, Pūškų, Paringio, Rimšės, Tverėčiaus, Vosiūnų ir Vidiškių, tik dviejose – Gaidės ir Pūš-

¹⁰ Duomenys iš www.std.lt

¹¹ Prieš kurį laiką šios mokyklos interneto puslapyje buvo skelbiama, kad „mokykla savita tuo, kad joje mokosi daug mokinių, kurie namuose kalba rusų, lenkų, baltarusių arba mišria „vietinė“ kalba“. Tačiau tikslesnės statistikos apie tokius mokinius nebuvo pateikta. Dabar šios informacijos minėtame interneto puslapyje nėra.

kų – bažnytinės apeigos vyksta ne lietuvių kalba. Visose kitose parapijose bažnytinėse apeigose vartojama tik lietuvių kalba.

§ 8. Ignalinos rajone vartojamų kalbų žemėlapij sudaro du didesni arealai: 1) vientisas lietuvių kalbos arealas; 2) daugiau mažiau vientisas slavų kalbų arealas.

Į šiuos arealus dar įsiterpia keli mišrūs ploteliai ir nedidelės sentikių salelės. Jos išsidėsčiusios neplačiu ruožu maždaug tarp Tverečiaus, Naujojo Daugėliškio ir Palūšės. Didesni sentikių kaimai, einant pagal šią liniją, yra Andriejauka, Lukošiškė, Dietkauščizna, Kazimieravas, Pamunė, Grigiškė, Mikalavas; keletas sentikių šeimų dar gyvena Biečiūnų ir Kazokinės kaimuose, visai neseniai jų yra buvę Sabališkėje, Pamoliškėje (plačiau žr. P o t a š e n k o 2001, 444–461)¹².

Vientisą slavų kalbų arealą sudaro Gaidės ir Pūškų parapijos bei rytinė Rimšės parapijos dalis. Gaidės ir Pūškų parapijų plote lietuvių kalba visai nevartojama, čia vyrauja lenkų kalba¹³. Prie šio vientiso slaviškai kalbančio ploto šliejasi rytinė Rimšės parapijos dalis, užimanti plotą į rytus maždaug nuo Meikštų–Žygmantiškės–Mateikiškės–Triklotiškės–Smėlių linijos, kur lietuvių kalba dabar taip pat beveik nevartojama¹⁴.

Nedideli mišrūs arealai Ignalinos rajone yra dvejopi – mišrūs kaimai ir mišrios atskiros didesnės gyvenvietės.

Kaimiškose vietovėse galima išskirti kalbiniu ir tautiniu atžvilgiu mišrų Češulėnų–Neverėnų–Janavo–Gudėnų arealą, kur dalis gyventojų kalba lietuviškai, dalis vartoja lenkų kalbą ir laiko save lenkais.

Kitas mišresnis arealas yra rytinėje Dūkšto parapijos¹⁵ dalyje link Rimšės ir Visagino. Čia esančiuose lietuviškuose Kaniūkų, Beržininkų, Gerkonių, Kalviškių kaimuose gyvena ir viena kita lenkiškai kalbanti šeima. Tačiau kalbantys lenkiškai ir laikantys save lenkais neblogai moka ir lietuviškai. Panaši situacija yra ir sulenkėjusiam Magūnų kaime, kur kai kurie žmonės kalba ir lietuviškai.

Trečiasis mišresnis arealas yra pati ryčiausia, prie Baltarusijos sienos esanti Vosiūnų parapija, kur aštuoniuose kaimuose gyvena 317 lietuvių, 25 rusai, 11 baltarusių ir 33 lenkai. Didžiausia nelietuvių koncentracija yra Navikų (18 rusų, 8 baltarusiai ir 13 lenkų) ir Dysnos (3 rusai, 2 baltarusiai ir 9 lenkai) kaimuose. Šie kaimai yra didžiausi parapijoje (atitinkamai 123 ir 79 gyventojai) (žr. Tverečiaus kraštas 2001, 266).

¹² Taip pat žr. <http://www.starobryad.org/litgovorist.html>

¹³ Lietuviškai čia kalba tik labai nedaug neseniai į šias vietas atsikėlusiu lietuvių.

¹⁴ Išsamiau apie slaviškąjį arealą žr. K a r d e l i s et al. 2003, 33–52.

¹⁵ Apie situaciją visoje Dūkšto parapijoje kol kas trūksta išsamių duomenų.

Suprantama, kad sociolingvistiniu atžvilgiu margesnės yra didesnės rajono gyvenvietės. Visame Ignalinos krašte labiausiai išsiskiria Didžiasalio gyvenvietė (greta Didžiasalio kaimo). Prieškariu Didžiasalis buvo gana didelis ir vien lietuviškas kaimas. Sovietmečiu, 1975 m., čia buvo pastatytas statybinių medžiagų kombinas ir įkurta gyvenvietė. Gamykla į Didžiasalį sutraukė ir aplinkinių kaimų gyventojų, tačiau dauguma administracijos atstovų ir darbininkų, vykdant to meto sovietinę politiką, buvo atkelti iš Baltarusijos ir Rusijos. 1959 m. Didžiasalyje gyveno 217, 1970 m. – 219, 1976 m. – 969, o 1979 m. – 1982, 1989 m. – 2676 gyventojai (VLE IV 693). Suprantama, kad dauguma iš tų nuo 1976 m. prisidėjusių gyventojų buvo kitataučiai ir kitakalbiai. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, plytinė buvo uždaryta ir dalis kitataučių darbuotojų iš Didžiasalio išsikėlė. Tačiau į likusius tuščius butus daugiausiai iš Vilniaus į miestelį ėmė keltis asocialūs asmenys. Didžiasalyje dar yra likusių vietinių gyventojų (senajame kaime). Dažniausiai vartojamos lietuvių (vietiniai gyventojai) ir rusų (atvykėliai) kalbos.

Mišrokas kalbos ir tautybės atžvilgiu yra ir Dūkštas, kur vartojamos lietuvių, lenkų, rusų kalbos. Kitos stambesnės gyvenvietės ar seniūnijų centrai yra lietuviški, nepaisant vienos kitos lenkiškai ar rusiškai kalbančios šeimos (pavyzdžiui, Rimšėje, Kazitiškyje). Rajono centras Ignalina, iki Antrojo pasaulinio karo buvęs nedidelis geležinkelininkų miestelis, iš esmės lietuviškas. Gyventojų kontingentą sudaro iš aplinkinių parapijų atsikėlę ir iš kitų Lietuvos vietų atvažiavę žmonės. Pačioje Ignalinoje yra rusakalbių.

Keletą žodžių reikėtų pasakyti apie situaciją Visagine. Šis miestas yra rusakalbių sala šiaurės rytų vilniškių teritorijoje. Statant atominę elektrinę buvo nukelti keli aplinkiniai kaimai (Visagino miesto vietoje, informanų teigimu, buvęs tik vieniškas, kur gyvenusi totoriaus šeima). Visaginas sutraukė dalį aplinkinių rajonų (Ignalinos ir Zarasų) gyventojų, bet palyginti su atvykusiais rusakalbiais jų buvo ir yra mažuma. Visagine ir viešajame, ir privačiame gyvenime dominuoja rusų kalba. Lietuviškai bendrauja tiksliai lietuviai, jų Visagine yra mažuma (plačiau apie miesto istoriją, iš dalies ir kalbinę situaciją žr. K a v a l i a u s k a s, 1999).

Vakarinėje rajono dalyje situacija sociolingvistiniu atžvilgiu nesudėtinga. Šioje teritorijoje nėra jokios didesnės lenkiškai ar rusiškai kalbančių gyventojų koncentracijos. Beveik visos joje esančios parapijos niekada nesiribojo su slavų kalbų plotu, buvo ir yra toliau nuo sienos. Arčiausiai prie slaviško ploto yra Mielagėnų parapija, kuri, kaip ir Mielagėnų miestelis, iš esmės yra lietuviška. Mielagėnų parapijos riba su Adutiškio parapija yra ir pietinio Ignalinos krašto vientiso lietuvių kalbos arealo riba. Ties Adutiškio parapijos riba ir į pietus nuo jos prasideda mišrūs, daugiausia slaviškai kalbantys kaimai. Keliakalbis ir pats Adutiškio miestelis,

kur lietuviškai kalba jau mažuma, vyrauja baltarusių ir rusų kalbos, taip pat kalbama ir lenkiškai¹⁶.

Išskyrus jau minėtą mišroką ir su Baltarusija liečiančiąsi rytinę Daugėlišio parapijos dalį, kitas šios didelės parapijos plotas yra visiškai lietuviškas, taip pat Naujasis ir Senasis Daugėliškis, didesni parapijos kaimai. Lietuviška ir daug mažesnė Paringio parapija. Su ja ribojasi taip pat lietuviška Ceikinių parapija, tik pačiame miestelyje yra viena kita lenkiškai kalbanti šeima. Su Daugėliškiu ribojasi Vidiškės, jų apylinkės taip pat lietuviškos. Kiek išsiskiria tik pats Vidiškių miestas, kur yra rusakalbių. Ryčiau tęsiasi Kazitiškio parapija, lenkų okupacijos laikais buvusi prie pat demarkacinės linijos. Apylinkės irgi lietuviškos, tik pačiame Kazitiškyje yra keletas lenkiškai kalbančių šeimų. Grynai lietuviška yra pati vakarinė ploto dalis: Palūšės ir Linkmenų parapijos.

Taigi lietuviškai kalbama beveik visame Ignalinos krašte: Linkmenų, Palūšės, Kazitiškio, Vidiškių, Ceikinių, Paringio, Mielagėnų, Tverečiaus parapijose, didžiojoje dalyje Daugėlišio, Dūkšto ir Rimšės parapijų. Šiame areale lietuviškiausias yra vakarinis plotas, kiek mišresnis rytinis, parapijų, susisiekiančių su Baltarusijos teritorija – Vosiūnų, Rimšės, Daugėlišio ir Dūkšto – kai kurie kaimai. Kompaktišką slavų kalbų plotą sudaro dalis Rimšės parapijos, taip pat Gaidės ir Pūškų parapijos.

§ 9. Ignalinos rajone formaliai vartojamos trys kalbos. Statistiškai vyrauja, žinoma, lietuvių kalba. Lenkų ir rusų kalbos užima palyginti nedaug vietos. Tačiau svarbiau yra ne procentinis šių kalbų pasiskirstymas, bet jų tarpusavio santykis. Iš informantų pateiktų duomenų galima susidaryti apytikrą vaizdą apie lietuvių, lenkų ir rusų kalbų mokėjimo, kuris tiesiogiai siejasi su jų vartojimu, santykį. Tas santykis skirtinguose arealuose gali būti nevienodas.

Slavų kalbų mokėjimas visų pirma susijęs su gyventojų amžiumi. Galima skirti dvi sąlygiškas grupes, susijusias su mokamomis slavų kalbomis.

1) Pirmoji grupė – mokantys lenkų kalbą. Lenkiškai sakosi moką dažniausiai vyriausiosios kartos informantai, gimę 1910–1924 m. Paprastai šie žmonės yra lan-
kę valdinę lenkišką mokyklą ir joje mokęsi lenkų kalbos, dėl istorinių aplinkybių apskritai dažniau susidurdavę su lenkų kalba.

2) Rusiškai sakosi moką žmonės, gimę karo ir pokario metais (1940 m. ir vėliau), taip pat sovietiniais metais, taigi vidurinė ir jaunesnioji karta.

Karo metais situacija keitėsi, iš mokyklos buvo išstumta lenkų kalba ir mokoma lietuviškai, taip pat šiek tiek vokiškai. Po karo, savaime suprantama, įsigalėjo rusų kalba.

¹⁶ Išsamiau apie situaciją Adučiškio krašte žr. Urbanavičienė 2006; plg. Adučiškio kraštas 2003.

Lenkų kalbos mokėjimą geriausiai apibūdina pačių informantų atsakymas į klausimą, „ar mokate lenkiškai?“: *lėnkiškai neparduōtum (neperduōtum)*. Tai reiškia minimalų gebėjimą suprasti ir kalbėti lenkiškai. Be mokyklos, kuri skleidė lenkų kalbą, 1920–1939 m. lenkų kalbai plisti ir ją mokėti svarbus buvo ir socialinis veiksnys – lenkų kalbą gerai išmokti ir ją kalbėti stengdavosi arba su valdžios struktūromis susiję, arba apsukresni, iš santykių su valdžia naudos laukiantys žmonės. Šį veiksnių dažnai pabrėžia ir patys informantai, kalbėdami apie, pasak jų, gerai lenkiškai kalbančius. Be jokios abejonės, čia veikia ir dar vienas faktorius, nesusijęs nei su aplinka, nei su sociolingvistinės situacijos raida. Tai tiesiog kiekvieno atskiro žmogaus gabumai. Natūralu, kad gabesni vaikai (ar net suaugę) greičiau ir geriau galėdavo išmokti svetimos kalbos. Tas veiksnys, žinoma, tinka ir rusų kalbai.

Iš turimų duomenų galima spręsti, kad rusų kalbą mokančių žmonių yra kiek daugiau negu lenkų kalbos mokovų. Stipresnes rusų kalbos pozicijas lėmė istorinės aplinkybės – ilgiau negu lenkų trukusi sovietinė okupacija, taip pat socialiniai veiksniai: kolektyvizacija, televizija ir radijas, iš dalies švietimas ir pan. Be to, sovietiniais metais vaizdingose Ignalinos rajono vietose atostogaudavę rusai taip pat skatino vietinius mokėti ir vartoti atvykusiųjų kalbą. Dabar šis veiksnys labai susilpnėjęs.

Čia galima paminėti dar vieną įdomią detalę, susijusią su slavų kalbų vartojimu. Kai kurie informantai sako, kad jiems tas pats, kaip kalbėti – lietuviškai, lenkiškai ar rusiškai. Tokie teiginiai, be abejo, nesuponuoja dvikalbystės situacijos, kitaip tariant, nereiškia, kad informantas nuolat vartoja dvi ar tris kalbas. Matyt, jam šiuo atveju svarbiau pabrėžti ne kalbų vartojimo situaciją, bet tam tikrą savo socialinį „pranašumą“, išsilavinimą.

§ 10. Be formalaus kalbų mokėjimo, svarbus ir jų aktyvus ar pasyvus vartojimas, taip pat tų kalbų tarpusavio santykis. Išsamiai šiems faktoriams aprašyti dar trūksta duomenų, tačiau tam tikras tendencijas galima išvelgti.

Turimi duomenys leidžia teigti, kad lenkų kalba lietuviškuose Ignalinos rajono plotuose aktyviai nevartojama. Dėl jos pasyvaus vartojimo kol kas sunku ką nors pasakyti, nors kai kurie informantai yra teigę, kad kartais paklauso radijo lenkiškai.

Lygiai tą patį galima pasakyti ir apie rusų kalbą. Kokių nors aktyvios dvikalbystės faktų kol kas nebuvo užfiksuota. Tokią padėtį greičiausiai lemia tautinė gyventojų sudėtis.

Tačiau būtina pabrėžti, kad tokia situacija būdinga tikrai kaimiškoms vietovėms (kaimams ir mažesniems miesteliams). Didesnėse gyvenvietėse ar mieste-

liuose, pavyzdžiui, Dūkšte, Didžiasalyje, Vidiškėse yra kiek kitaip, tačiau čia situaciją dar reikia išsamiai tirti.

Slaviškame šiaurės rytų vilniškių plote kalbinė padėtis yra panaši: dauguma lenkiškai (ar baltarusiškai) kalbančių gyventojų lietuviškai nemoka. Sprendžiant pagal informantų pasakojimus, lietuviškai suprantančių ir mokančių dalis yra labai nedidelė, be to, būna atvejų, kad ir mokėdami nekalba.

Pačiose pakraštiniuose šiaurės rytų vilniškių vietovėse, kurios ribojasi su Baltarusija ir yra kiek mišresnės etniniu atžvilgiu, taip pat mišriuose arealuose situacija turėtų būti kitokia. Tačiau tokiai minčiai patvirtinti dar trūksta duomenų. Iš informantų pasakojimų galima atsargiai spėti, kad tarp slavakalbių ir lietuviškai kalbančių gyventojų kontaktų, regis, nėra daug, be to, dažnai žmonės kalba kiekvienas savo kalba, nes abi pusės daugiau ar mažiau vieni kitus supranta. Be to, ekspedicijose buvo užfiksuota faktų, kai lenkų tautybės moterys (gimtoji jų kalba taip pat lenkų), ištekėjusios už lietuvių ir patekusios į lietuvišką šeimą ir kaimo aplinką, išmoko ir dabar gerai kalba lietuviškai. Tokių atvejų pasitaikė Mažėnų, Kačergiškės, Gerkonių ir net pakraštiniame Dysnos kaime.

§ 11. Svarbiausia išvada, kurią galima daryti remiantis ligšioliniais stebėjimais, yra tokia: viso aptarto ploto kaimiškose vietovėse negalima įžvelgti kokių nors didelių dvikalbystės apraiškų. Didesniuose miesteliuose, ypač mišresniuose, situacija gali būti kitokia, bet ji kol kas išsamiai netirta.

Atsižvelgiant į šią išvadą reikia turėti galvoje, kad toliau tiriant sociolingvistinę situaciją Ignalinos rajone svarbiausia labai aiškiai skirti svetimybės kalbos mokėjimą ir tikros dvikalbystės faktus.

§ 12. Visą šią apžvalgą galima trumpai apibendrinti:

- 1) Ignalinos rajone vartojamų kalbų žemėlapyje sudaro trys didesni arealai: lietuviškasis, slaviškasis ir mišrūs ploteliai, taip pat sentikių linija.
- 2) Turimi duomenys leidžia manyti, kad lietuviškajame areale vyrauja lietuvių, slaviškajame – slavų kalbos, intensyvių kontaktų tarp abiejų arealų, regis, nėra.
- 3) Kalbant apie sociolingvistinę Ignalinos rajono situaciją būtina skirti kalbų mokėjimo ir dvikalbystės sąvokas.
- 4) Turima medžiaga rodo, kad lietuviškojo arealo bent jau kaimiškose vietovėse intensyvios lietuvių ir slavų dvikalbystės nėra.

SKIZZIERUNG DER SOZIOLINGUISTISCHEN SITUATION IM GEBIET DER NORDÖSTLICHEN „VILNAER“ MUNDARTEN

Zusammenfassung

Im Artikel wird die gegenwärtige soziolinguistische Situation im Bezirk von Ignalina behandelt. Der wichtigste Schluß, den man aufgrund der bisherigen Beobachtungen ziehen kann, besteht im folgenden: in den Ortschaften des betrachteten Gebiets kann man keine irgendwie gearbete Zweisprachigkeit feststellen. In den größeren Städten, vor allem den gemischteren, kann die Situation etwas anders aussehen, sie ist jedoch bislang nicht ausführlich genug erforscht. Bei weiteren Untersuchungen der soziolinguistischen Situation im Raum Ignalina sollten klarer als bisher die Kenntnis einer Fremdsprache und Umstände, die auf eine echte Zweisprachigkeit hindeuten, unterschieden werden. Die vorliegenden Daten lassen die Vermutung zu, daß im litauischen Gebiet das Litauische überwiegt, im slavischen Gebiet dagegen slavische Varietäten. Intensivere Kontaktstreifen zwischen beiden Arealen gibt es offenbar nicht.

LITERATŪRA

- Adučiškio kraštas, Vilnius, 2003.
- Alseika D., 1935, Vilniaus krašto lietuvių gyvenimas 1919–1934 m., Vilnius.
- Bajarūnas J., 2003, Mielagėnų kraštas. Istorija, papročiai, žmonės, Ignalina.
- Čekmonas V., L. Grumadienė, 1993, Kalbų paplitimas rytų Lietuvoje, – Lietuvos rytai, Vilnius, 132–136.
- Gaučas P., 2004, Etnolingvistinė rytų Lietuvos gyventojų raida. XVIII a. antroji pusė–1939 m., Vilnius.
- Juodagalvis J., 1996, Švenčionių kraštas, Vilnius.
- Juodagalvis J., 1998, Mielagėnai, Vilnius.
- Kardelis V., B. Sinočkinė, B. Wiemer, A. Zelińska, 2003, Sytuacja językowa na terenie od Wisagini do Hoduciszek na Litwie (Raport z badań terenowych), – Acta Baltico-Slavica, XXVII, 33–52.
- Kardelis V., 2004, Dėl šiaurės rytų vilniškių diferenciacijos, – Baltistica, XXXIX (2), 247–258.
- Kavaliuskas A., 1999, Visaginas (1975–1999), Vilnius.
- Kniūkšta P., 1990, Vilniaus kraštas ir lietuvių kalba, Vilnius.
- Kviklys B., 1989, Mūsų Lietuva, I, Vilnius.
- Lietuvos rytai. Straipsnių rinkinys, Vilnius, 1993.
- Makauskas B., 1991, Vilnijos lietuviai 1920–1939 m., Vilnius.
- Martinkėnas V., 1989, Vilniaus krašto lietuviškos mokyklos ir skaityklos 1919–1939 m., Vilnius.
- Potašenko G., 2001, Lietuvos sentikiai: Lukošiškių parapijos istorija, – Tverėčiaus kraštas, Vilnius, 444–461.
- Rytų Lietuva: istorinių bei etnografinių studijų rinkinys, Chicago, 1980.
- Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba, Vilnius, 1992.
- Stanaitis A., 1999, Vilniaus kraštas ir jo sampratos kaita, – Geografijos metraštis, XXXII, Vilnius, 285–289.
- Šiaudinis V., 1997, Paringio krašto praeitis, Vilnius.

Tverečiaus kraštas, Vilnius, 2001.

Urbanavičienė J., 2006, Lietuvių ir slavų kalbų sąveika vilniškių tarmės rytiniuose pakraščiuose (Adučiškio apylinkių duomenys), – Blt XLI (3), spausdinama.

Urbanavičienė J., 2000, Vilniškių tarmės rytinių pakraščių tarminė diferenciacija, – Kalbotyra, XLVIII (1)–XLIX (1), 123–136.

Vidugiris A., 1992, Iš Lietuvos pietrytinių šnektų likimo (iki 1945 m.), – Rytų Lietuva. Istorija, kultūra, kalba, Vilnius, 223–231.

Vidugiris A., 1993, Etnolingvistinė pietryčių Lietuvos padėtis XX a. pirmojoje pusėje, – Lietuvos rytai, Vilnius, 115–131.

Vilniškis, 1964, Lietuviai Vilniaus krašte, – Tautos praeitis, II 1, Chicago–Roma.

Vilnius ir Vilniaus kraštas: Krašto pažinimo pradai, 1932, Kaunas.

VLE IV – Visuotinė lietuvių enciklopedija, IV, Vilnius, 2003.

Zinkevičius Z., 1993, Rytų Lietuva praeityje ir dabar, Vilnius.

Vytautas KARDELIS

Baltistikos ir bendrosios kalbotyros katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto 5

LT-01513 Vilnius

Lietuva

[vytautas.kardelis@flf.vu.lt]